

Игор Перишић

*Институт за књижевност и уметност
Београд*

perisigor@gmail.com

**ИМА ЛИ ЧОВЕКА ПОСЛЕ
СУБАЛТЕРНОГ ЧОВЕКА?
РОМАН УПОТРЕБА ЧОВЕКА
АЛЕКСАНДРА ТИШМЕ**

**IS THERE A MAN AFTER SUBALTERN MAN?
THE NOVEL *THE USE OF MAN*
BY ALEKSANDAR TIŠMA**

На основу теоретизације (нео)марксистичких појмова субалтерн и интерпелација, у огледу се испитује како једна од главних јунакиња романа *Упоишреба човека* Александра Тишме, Вера Кронер, на себи трпи или интериоризовано „примењује” ове теоријске концепте. У Тишмином роману тематизује се искуство смрти у времену пре, за време и после Другог светског рата, када су на делу биле вероватно најидеологизованије некрополитике у историји човечанства, при чему се и његови јунаци испостављају фигурама надсубјективне „употребе човека”, која делује као предапокалиптичка лабудова песма субјективности онакве какве смо је знали у хуманистичкој или либералној традицији.

Кључне речи: субалтерн, интерпелација, говор, идеологија, А. Тишма, *Упоишреба човека*, лик Vere Кронер

Based on the theorizing of (neo)marxist notions of subaltern and interpellation, the paper examines how one of the main heroines of the novel *The Use of Man* by Alexander Tišma, Vera Kroner, suffers or internally „applies” these theoretical concepts. Tišma’s novel deals with the experience of death before, during and after the World War II, when probably the most ideologized necropolitics in the history of mankind were at work. His heroes turning out to be supersubjective figures of concept „the use of man”, which acts as a pre-apocalyptic finalreport of subjectivity as we knew it in the humanistic or liberal tradition.

Key words: subaltern, interpellation, speech, ideology, Aleksandar Tišma, *The Use of Man*, character of Vera Kroner.

Уводећи концепт „субалтерног” на велику сцену западног марксизма, италијански мислилац Антонио Грамши изнео је и малу генеалогiju појма. У културолошким траговима израз има корене у роману *Понижени и увређени* Фјодора Достојевског, који је преко наслова и припадајуће идеологије „понижених и увређених” хтео да подстакне снажан „национално-народни осјећај” са свешћу да би интелектуалци требало да делају у правцу како би тај народ, иако је „објективно” састављен од „понизних” или „субалтерних”, ипак био „ослобођен те понизности, преображен и препорођен” (Gramši 1984: 158). Толерантни марксиста Грамши наводи затим општу интелектуалну климу у којој се израз „понизни” у његовој националној традицији узима као супериорна ознака за субјекат који није дошао до пуне самосвести, успут критикујући и њему блиске леве мислиоце:

Тај израз „понизни” карактеристичан је за схватање традиционалног става талијанских интелектуалаца према народу, а одатле и значење „књижевности за понизне” [...] Код талијанских интелектуалаца израз „понизни” означаје однос очинске и божанске заштите, осјећај „достатности” у властитој недвојбеној супериорности, однос између двију раса од којих је једна супериорна, а друга инфериорна, однос одраслога и дјетета у старој педагогији или, још горе од тога, однос „друштва за заштиту животиња” или англосаксонске војске спаса према папуанским људождерима (Gramši 1984: 158).

Овим термином се дакле обележава, у традицији теоретизације коју је започео Грамши, сваки однос интелектуалне и, рекло би се, недемократске дискурзивне надређености. „Субалтерно” се има схватити као појмовно оруђе за деконструкцију односа хегемоније и потчињености, центра и периферије, те за дестабилизовање и утопијско укидање марксизму декларативно важних класних разлика.

Даља теоретизација субалтерности одиграла се у неомарксистички инспирисаним постколонијалним студијама. Најпознатија разрада је она из мисаоног арсенала Гајатри Чакраворти Спивак, која је у тексту „Могу ли субалтерни да говоре?” испитала радикалне консеквенце институционалне дијалектике која обезбеђује право на говор (текст „Can the Subaltern Speak?” први пут је објављен 1985. године, а после је много пута прештампаван, в. Spivak 1988). Америчко-индијска теоретичарка преузима појам субалтерно од Антонија Грамшија, како би њиме означила субјекте који се налазе на „маргинама историје, експлоатисане,

подређене”, као и „неме друштвене групе којима недостаје класна свест, класно и културно супротстављање друштвеним елитама” (Ђорђевић 2008: 42). Још једна постколонијална теоретичарка, Валери Кенеди, сматра да чувени закључак Г. Ч. Спивак како „потчињени не могу да говоре” не значи да субалтерни *буквално* не могу да изразе свој отпор, него да се њихов отпор не може „прочитати” независно од категорија доминантног дискурса (Кенеди 2008), по чему они опет јесу ипак подређена бића, али само из угла западне фокализације. Питање је шта би се десило када би западни субјекат могао заиста да дискурзивно освоји или колонизује другачије епистемологије.

Развијајући теорију субалтерности, Гајатри Чакраворти Спивак долази и до појма „аутохтоног информатора”. То представља још једно, више прагматичко име за субалтерни (подређени) субјект, за жељени аутентични глас Другог који би био идеално раздвојен од западне субјект-позиције и који би требало испитивати у емпиријским истраживањима. Америчко-индијска теоретичарка поставила је себи циљ да дође до фигуре аутохтоног информатора, али убрзо открива да се колонијални субјект, тј. она сама, приближивши му се, одмах и одавава од њега (Спивак 2003: 13), да би се на једном месту чак и пожалила на некооперативност субалтерног субјекта: „’Домородац’ [...] није само жртва већ и чинилац. Чудновати стражар на маргини који неће да буде информатор” (Спивак 2003: 256). Будући да окцидентални хегемони субјект увек изнова производи Другог, постколонијална критика у верзији Г. Ч. Спивак завршава у апорији која се огледа у форми безуспешне потраге за аутохтоним информатором, или у мутним и одвећ метафоричким пројекцијама утопијског претварања евроцентричног *дискурса* у неевропски *текст(ил)*, где би се могле „ушивати” традиције које још немају адекватне епистемолошке изразе.

У виду реакције због претераног инсистирања на самосвојности или аутохтоности, примера ради, афричке културе, први књижевни нобеловац с тог континента, Воле Сојинка, сковао је термин *неошаранизам* (в. Hawthorne 2000: 231), како би њиме упозорио да субалтерни можда и нису толико удаљени од европске цивилизације и да се перпетуирањем трагања за потчињеним субјектима потенцијално врши нова дискурзивна колонизација. Западни неомарксистички гласови жуде за откривањем другачијих, увелико утопијских епистемологија које би се, *in negativo*, уклопиле у њихову мисаону

конструкцију, док се из перспективе реално Других традиција та понекад измишљена Другост доживљава као псеудотрадиција. У том смислу било би изазовно посматрати субалтерни глас или „глас” у негативној семантици немог протеста против неомарксистичког порива за наметањем интервенционистичке и „усрећитељске” идеологије, која се без изузетка у историји испостављала заправо некрополитичком.

У дилеми да ли је могуће продрети до гласа Другог, односно да ли субалтерни субјект може да говори на начин да га ми разумемо, постколонијална теоретичарка Марија Тодорова није тако радикална попут Гајатри Чакраворти Спивак. Уважавајући и контрааргументе попут оног Сојинкиног, она нуди својеврсно средње „решење” које би произлазило из дијалошког приступа сопству и алтеритету, при чему долази до скоро невидљивих промена на обе стране:

Ми можемо прихватити тврдњу да је другост категоричка чињеница живота; она неће нестати ма колико се ми трудили. Можемо прихватити и скептичан став да „другог” не можемо спознати у складу с начином на који он види себе. Али у целом том процесу упознавања, у напору субјекта да спозна објект, преображава се и сам субјект; отуда заправо имамо посла с фундаментално експликативним, херменеутичким односом. [...]

Преостаје нам, дакле, овај дијалошки и свакако продуктивни принцип стицања знања. Његова сврха није постизање решења, него је она садржана у томе што, слушајући „другог”, ми неизбежно, иако неопажено, можемо променити своје ставове (Тодорова 2010: 74–75).

Међутим, да би се чуо глас субалтерних, постоји још једна начелна препрека у (нео)марксистичкој теорији. То је феномен интерпелације, описан у студијама француског филозофа Луја Алтисера. Интерпелација заправо онемогућава било коју индивидуу да проговори као субјект који није увек-већ дозван неком идеологијом. Алтисерово „научно откриће” састојало се у томе што је показао да је нова лукавост идеологије у примени суптилног заваривања, а не принуде. Његове почетне тезе су занимљиво радикализоване, постављене скоро на раван аксиома, тако да даље разлагање делује заводљиво у свом прецизном и позитивистичком перформирању, где се ствара утисак чврсте, спинозистичке каузалности. Тврдећи да идеологија интерпелира индивидуе као субјекте, у свом живописном филозофском стилу, Алтисер наводи следећу илустративну аналогију:

Устврдићемо да идеологија „дела” или „функционише” тако што „регрутује” субјекте међу индивидуама (регрутује их све), или „трансформише” индивидуе у субјекте (трансформише их све) управо оном операцијом коју смо назвали *интерпелацијом* и која се може замислити као најобичније свакодневно полицијско (или друго) позивање: „Хеј, ти тамо!” (Алтисер 2009: 69).

Субјекти, дакле, за Алтисера не постоје осим по принципу идентитета дозваног од стране идеологије. Индивидуа сама чини гестове свог потчињавања зато што је увек-већ интерпелирана како би привидно слободно прихватила сопствену позицију (Алтисер 2009: 80). Из овог зачараног круга може се једино иступити „признањем” сопствених бивших идеолошких уверења или уз самосвест да су и она садашња увек-већ интерпелирано идеолошка, тј. укључити у сваки исказ и свест о његовој идеолошкој условљености и тиме крочити у научни говор. Према Алтисеровом мишљењу, они који су највише у идеологији обично тврде да су изван сваке идеологије дочим би се утопијско или научно стање дезидеологизованости имало постићи у програмском хиперидеологизовању.

* * *

Роман *Упошребљавање човека* (1976) Александра Тишме епонимно, својим насловом дозива концепте субалтерног субјекта и интерпелације. Без обзира на то да ли је писац био теоријски информисан о овим питањима, довољно је уметничком интуицијом наслутило шта су биле главне епохалне интелектуалне расправе како би се то на књижевном плану посредно предочило. Тишма је у свом роману, у великим историјским замасима, а са срећно одабраном интимистичком, полуфрагментарном формом, понудио сведочанство о некрополитикама ХХ века, које су човека почеле да третирају у највулагарнијем смислу постхуманистички, као репроматеријал великих идеологија са метафизичко-цинички ограниченим роком трајања у економији идеолошких машина. Сви јунаци Тишминог романа су *упошребљавани*, у њима је „гажено и гашено оно људско до степена који је скоро немогуће замислити”, док је главна јунакиња Вера Кронер стерилисана у Аушвицу и „дословно сведена на тело (објект) за забаву нацистичких војника у логорској тзв. кући радости” (Живковић 1997: 9).

О анализи како су концепти субалтерног и интерпелације инкорпорирани у роману *Употреба човека*, пре свега у формирању лика Вере Кронер, са највећим еланом, додуше у нешто другачијем термилошком регистру, писала је Владислава Гордић Петковић у тексту „Женски ликови у Тишминој прози”. Говорећи о амбивалентности или комплексности Тишминих јунака уопште,¹ теоретичарка наглашава да се писац неретко зауставља пред противречношћу њихових поступака и осећања, јер је њима „потребно време и психолошка снага да се сете своје патње и страдања, они морају да реинституционализују бол, мржњу и злопамћење” (Гордић Петковић 2005: 55). Оваквим јунацима, суоченим са бруталним упливом идеолошких и културолошких репресивних механизма, неопходно је много времена да се прену како би отворили могућност какве-такве катарзе, али обично и она стиже прекасно, или постхумно.

У приповедном свету Александра Тишме, сматра Владислава Гордић Петковић, свакако је најамбивалентнији елеменат – жена. Међутим, о њој је „онолико тешко говорити колико је Вери Кронер или Ани Дрентвеншек тешко да артикулишу свој идентитет и своје жеље” (Гордић Петковић 2005: 55). Теоретичарка овде отвара велику тему немости и/или немогућности говора женских ликова. Наиме, и наставница немачког језика, Ана Дрентвеншек, око чијег се дневника врти сиже романа, и Вера Кронер, главна јунакиња која носи чворишне трагичке преокрете у причи, не могу у Тишминој предапокалиптичкој наративној идеологији да дођу до класичног права на говор који не би био у исто време и деконструисан као узалудан. Осим тога, посматрајући комплетан Тишмин прозни опус:

[...] женска подређеност је у универзуму нарцисоидних мушких приповедача унапред задата, очигледна и саморазумљива. Жене су епизодисти који сасвим нехотице постају означитељ жеље и страсти, или симбол жудње (као Марија у роману *За црном девојком* и донекле Доминик и Тереза Кронер из *Употребе човека*), или жртве судбине, немоћне да расуђују и одлучују (Вера Кронер и Ана Дрентвеншек из *Употребе човека*) (Гордић Петковић 2005: 56).

1 На једном месту у роману *Употреба човека* наводи се да јунака Средоја Лазукића испуњава досадом и гађењем „неспособност осталих за гипкије мишљење” (Тишма 1997: 259). Ово *гипко мишљење* управо је аутопоетичка ознака Тишминог приповедачког поступка у којем на идеолошкој равни проиходи полифонијски поглед на свет, далек од сваке тоталитарности а близак филозофском духу нијансе.

Немоћне да расуђују и одлучују, жене су у начелу представљене као *шело* или „територија која се осваја и оставља”, оне су „симбол и означитељ амбиваленције”, јер су њихова „својства флуидна, мисли недоречене а намере недокучиве” (Гордић Петковић 2005: 56). Када су већ ухваћене у мрежу немогућег означавања, оне „немају језик којим би себе изразиле: ако покушају да артикулишу себе или свет, њихов говор је несигуран и нејасан” (Гордић Петковић 2005: 56). На тај начин, Тишма показује да се „говором креирају само сукоби и обмане, дијалог није средство откривања него замагљивања, а вербална немост отвара простор тајни тела” (Гордић Петковић 2005: 57). Посматрање како се интерпелираност (женског) субалтерног субјекта исказује преко немогућности говора, тј. немости која пажњу пребацује на тело као предапокалиптички означитељ, јесте и једна од линија водила даље анализе.

У освит надолazeћег рата, у добу од петнаест или шеснаест година, Вера Кронер запажа неке нелогичности у сопственом полагају у односу на свет:

[...] у својој белој девојачкој соби, упоређује, као два листа књиге: призоре улица, лица суседа, грдње професора, урлике деце, с укућанима, њиховим лицима и понашањем, па узнемирено схвати да их дели амбис. Шта треба учинити да се он премости, загрпа? Не може да докучи, само осећа да нешто потмуло око ње не дозвољава да дође до изравнања, до смирења (Тишма 1997: 47).

Вера не може да докучи смисао различитих дискурзивних поредака, који су у њеној младој глави репрезентовани као још увек књишки, јер по парадигматском принципу она два света упоређује са два листа књиге између којих је амбис или виртуелна празна страница. Чуђење над различитим репрезентацијама, заправо над репрезентацијом света као таквом која не може да буде једноставна, или лако читљива, развијаће се касније у њено одустајање од покушаја тумачења стварности, чиме ће се сводити на својевољног или безвољног, интерпелираног субјекта. Међутим, у почетку њено неразумевање света последица је и конкретних околности: она ипак живи релативно заштићена у јеврејској средњекласној породици, која још није почела да се суочава са сопственим пропадањем. Уз то, и хибридни идентитет већине Тишминих јунака (Вера је по мајци Немица а по оцу Јеврејка, али ипак

„званично” Јеврејка јер је тако уписана у матичне књиге рођених) представља препреку за реалистичко укоревљање у сопствену средину.²

Поред осталог због свог порекла, али и метафизичке усамљености којој је склона још од младих дана, Вера се ни са ким „није осећала једнаком, поготово једном” (Тишма 1997: 68). У складу са тим, она се суочава, парадоксално, и са сопственим незанимањем за тумачење Других као различитих:

Није је занимало, јер заправо није хтела знати, какве све насlage обичаја и гомиле значења стоје иза поједине старинске или провинцијалне речи, па их је тешко памтила и, ако би јој биле потурене као нешто по себи разумљиво, пропуштала их је поред уха као омашку. [...] У обичајима калупима навика, ношњама, конвенцијама осећала је нешто глупо, заостало, али уједно и опасно, због истрајности са којом људе, хтели то они или не, обележавају и разврставају (Тишма 1997: 69).

У њен карактер уписана је потреба за малим интерпелацијама, тј. за тежњом ка хегемоном положају из којег би се додељивало право на различите гласове како би били пацификовани и уједначени са осталима. Будући да то, наравно, не може да се оствари без репресивног апарата институција конкретних моћи, Вера одбија да историзовано чита културу, она би хтела да буде у утопијском и безвременом транскултурном положају из којег би било могуће и другачије, *недискурзивно означавање*. Лако одустајући од херменеутичког напора у времену у којем реално живи, тиме се лакомислено излаже културним реинскрипцијама од стране оних који сасвим реалистички познају употребну моћ стратегија културолошког обележавања у ратним временима. Верино тело испоставља се скоро самосталном машином,

2 Да у случају лика Вере Кронер ипак има и спољашње, односно класичне или нефилозофске мотивације ћутања, односно одустајања од покушаја тумачења различитих светова, оне мотивације која узроке за ту диспозицију тражи у колективној или националној неукоревљености пишчевих јунака, потврђује и Младен Шукало: „[...] сви Тишмини јунаци постају странци сами себи, а бесмисао властите егзистенције прихватају управо због немогућности да се осећају укоријењени, односно да се укључе у свакодневицу која им је припадајућа по оном што се подразумеива као обавезујуће за сваку колективну припадност, ознаку” (Шукало 2005: 72). Сопствену кућу Вера доживљава као идентитетску мишоловку: „Питала се шта она ту тражи и каквим је нитима са овим везана. Наравно, то су биле породичне нити, нити њеног порекла – од тог оца, те матере, те баке, упоредо са тим братом. Међутим, док је испитивачки загледала њихова лица – а имала је потребу да их загледа –, стицала је утисак да је везаност са њима случајна а по њу штетна” (Тишма 1997: 106).

„која у себи носи способности прилагођавања обрасцу у неслућеној мери” (Тишма 1997: 71).

Такво тело је представљено као веома лепо, заводљиво и путено како само то код Александра Тишме може да се опише. Верина „наметљива чулна лепота” (Тишма 1997: 107) нагони је да, пре рата, машта о одласку из Новог Сада у Будимпешту:

Она је себе замишљала на улици коју испуњава врева пролазника, трамваја, аутомобила, блистање излога, вика мноштва, у којој она постаје неприметна, престаје бити Вера Кронер, кћи трговца Роберта Кронера, и постаје неко безимено биће, биће сведено на сопствено здраво, гипко тело, у које има пуно поуздање (Тишма 1997: 115).

И код каснијих покушаја бекстава из сопствене средине – који се увек испостављају неуспешним, јер она од сопственог карактера побећи не може – на делу није толико банална жеља за променом поднебља, већ заправо замишљање утопијске визије сопственог *шела* без социокултуролошких својстава. Како „идентитетске тетоваже” неће успети да растумачи, она их просто одбацује као чиниоце репресивног интелектуалног багажа, опредељујући се да понуди сопствено тело као празнолик дискурс за уписивање даљих ознака.

Вративши се из Аушвица, Вера Кронер у Новом Саду затиче свет у који не може да се уклопи, носећи са собом уписана значења из немачког концентрационог логора. Немогућност праве комуникације с којом је опет суочена у пустоши постреволуционарне Југославије на видело износи и парадокс кризне комуникације: чини јој се да је „напустивши логор, оставила једино место где се споразумевала, где су је окружавали прави, блиски људи [...]” (Тишма 1997: 125). Жеља за уверљивим културним реинскрипцијама перверзно се остварила на за то најгорем могућем месту. У поратном Новом Саду, Вера добија посао у пошти и врло брзо покушавају да је врбују да се укључи у нову репресивну комуникацијску заједницу – комунистичку партију. Она то начелно не одбија, што је у њеној безвољности и очекивано, али је неспособна да испуни услове који се од ње траже, осетивши на сопственој кожи, после националсоцијалистичког, тоталитарност и комунистичког режима. У свести јој се јавља експлицитно поређење партијске организације са логорском дисциплином. На скуповима омладине Народног фронта, приповедач у трећем лицу, фокализујући збивање преко Верине романескне свести, овако предочава ситуацију:

Гледа по лицима околу, и она су преплашена, као некад лица девојака у кући радости кад управница прође између кревета лупкајући се бичем по сари чизме. Значи треба бити послушан, скрити свако опирање. [...] Да, и ово је логор, схвата, наставак логора, исти логор у који је одведена и зазидана пре годину и по дана, није из њега побегла иако се рат завршио [...] (Тишма 1997: 134–136).

У таквој, логорски бирократизованој атмосфери нове Југославије, од ње се захтева да попуни некакве формуларе како би ушла у партију и обезбедила себи „светлу” будућност, што и успева, али испоставља се да уз то треба да напише и сопствену биографију. Ту се јавља још једна препрека. Вера биографију не може да срочи као неко ко је одавно одустао од поверења у било какву моћ личног означавања. Додуше, она ће покушати да је напише, али увиђа да су страдања кроз која је прошла неизрецива, тј. схвата колико се поистоветила са својом невољном судбином па не уме ни да је на писани начин потенцијално коригује. Уз то, одредивши се за „женски”, телесни принцип хода кроз турбулентне историјске догађаје, она не може да пише о ономе што се на другачији, нормативно структурисани начин говори или о нечему што је тешко било како исказати без жеље за дискурзивном апропријацијом стварности, за разлику од, на пример, маскулиних револуционара у *Гробници за Бориса Давидовича* Данила Киша, који се до пред смрт боре како би оставили некакав писани траг о властитим савршеним биографијама и тиме скоро постхумно покушали да дискурзивно формирају парадигматску нарацију за будуће идеолошке наследнике.

Напоследку, Вера гужва своју започету биографију са „гађењем и слашћу” (Тишма 1997: 137) и баца је у пећ, као што ће на крају романа учинити и са дневником Ане Дрентвеншек. Писмо код ње не може да буде замена за вољну немост у читању света. Потом и у оном формулару који је била попунила, јер није захтевао никакву нарацију као увек-већ и херменеутички напор, дебелим цртама мастила превлачи све податке, да би од писаних података од ње остало: „Име и презиме: ништа. Име оца: ништа. Име и девојачко презиме матере: ништа. Дан, месец и година рођења: ништа” (Тишма 1997: 137). Тиме на метапоетичком плану потврђује и свој (изабрани) статус субалтерног гласа који „оглашава” да не може да говори. Након тога, врло брзо ће се суочити са последицама репресивног државног комунистичког апарата, оличеног у шефици персоналног одељења, другарици Јурковић. Моментално искрсавају

Верина неоправдана кашњења на посао, затим и „мрље” у њеној биографији. Иако је као Јеврејка била у Аушвицу, за власт су неподобни њени рођаци по мајчиној, немачкој линији, од којих су неки били колаборационисти, да би се у тоталитарној параноји јавила и сумња како се баш она од толиких других вратила жива из концентрационог логора. Државни идеолошки апарат, преко својих интерпелираних службеника, припремио је позорницу за – отказ.

Будући неспособна и невољна да се уклопи у нову репресивну, социјалистичку културу – следи Верино убрзано пропадање.³ Не могавши да напише сопствену биографију, посредно схвативши да нема способност институционалног оглашавања, нити јој је дато да ту вештину освоји, она потупно препушта телу да преузме даљи говор. Тело ће се сећати својих инертних процедура, па ће, упркос почетном интерпелираном отпору, наставити по свом:

Зариче се да више никад никог неће пустити, да ће следећем, кад закуца с претворном, срачунатом бојажљивошћу рећи нека се губи, као оно први пут заставнику, а ако не послуша, да ће јурнути прозору и позвати са улице помоћ. Али кад се посета стварно најави оним мајчим гребњем о врата, она увек претрне, облије је зној, грло јој се стегне, и по навици служења њено се тело, не слушајући страх, и предострожност, стане примицати, шуњати ка позивном звуку, руке јој се испружају, прсти окрећу кључ, отварају врата, а кад на њу падне туђа врела шака, сва олабави и раствори се, да прими у себе насртај. Тај сукоб у њој превазилази њене снаге; пошто се одиграо, остаје као покошена (Тишма 1997: 151).

Ноћне посете љубавника, од којих добија и надокнаде за сексуалне услуге, иако се одвијају по „навици служења” коју је стекла у Аушвицу, знак су препуштања алтернативном гласу: *гласу шела* који се испоставља

3 У културној анализи коју спроводе нови истористи (Гинблат, Монтроз) или представници поетике културе истражује се како и култура може деловати као репресивна машина, попут Алтисерових државних идеолошких апарата. Зоран Милутиновић објашњава ову репресивну природу културе: „Скуп веровања и пракси које обликују дају културу функционише као технологија контроле, као низ ограничења у оквиру којих треба да буде садржано друштвено понашање, репертоар модела којима појединац мора да се прилагоди. Те границе не морају да буду уске, али ипак нису бескрајне, а консеквенце за њихово престапање могу да буду окуптне. Најефективније дисциплинарне технике против оних који прекораче границе дате културе најчешће нису спектакуларна казна, него наизглед безазлени одговори: подсмех или ледено ћутање” (Милутиновић 1995: 60).

не-субалтерним неким вапајем. Без обзира на последње покушаје да се „зарекне”, она то не може вербално учинковито да оствари. Једина њена успела комуникацијска веза јесте веза са властитим телом.

Поред тога, најјаснији израз њеног субалтерног гласа јесте онај виртуелни, метанаративно-уметнички којим се оглашава у деветнаестом поглављу романа, када аутор, као ипак централни субјекат књижевне нарације, преузима вербалне ингеренције свог интерпелираног субјекта. Наиме, у несвакидашњој композицији сижеа, Вера Кронер ће пред крај романа добити прилику да у првом лицу исприповеда оно што се дешавало у Аушвицу. То је једино поглавље, уз оно двадесет и прво где се доноси дневник Ане Дрентвеншек, од укупно двадесет и три (треба нагласити да поглавља у самом роману нису нумерисана, али су самостална), у којем се свезнајући приповедач повлачи да би барем симболично покушао да дође до гласа, како би то рекла Гајатри Чакраворти Спивак, аутохтоног информатора, односно до виртуелног сведочанства књижевног лика из прве руке. Поред идеолошке димензије у поступку „уштеде” Вериног говора, мора се приметити да је то последица и пажљивог плана о распореду трагичких момената у равнотежи са оним плотским, у чему Александар Тишма показује врхунско списатељско умеће. Писац путености и скандалозно рутинске натуралистичке телесности, у овом релативно кратком поглављу концентрисано, преко Вериног гласа, извистички приповеда са дискретним емотивним ефектима и јасним представљањем страхотних чињеница. У таквом контексту, до изражаја долазе неки од антологијских описа ужаса. Примера ради, две сцене, када Вера у Аушвицу бива стерилисана како би без „нупојава” могла да ради у логорској тзв. кући радости, и призор када наредник Хандке брутално кажњава две девојке које се нису најбоље показале у поменутом логорском куплерају, иду у ред најпотреснијих сцена целокупне српске прозе.

Као што је речено, у двадесет и првом поглављу право на говор добиће и друга јунакиња Ана Дрентвеншек, али чини се само да би изневерила читалачка очекивања и какву-такву наду у снагу говора субалтерног субјекта. Мада је лик Ане Дрентвеншек занимљив као везивно ткиво децентриране и раслојене нарације, која захтева нелинеарно читање, и уз то – како наводи Владислава Гордић Петковић – текст дневника пред крај романа барем номинално разбија „задату анонимност и тајанство женског гласа” (Гордић Петковић 2005: 58),

ипак се то одвија по својеврсној минус-стратегији.⁴ Наиме, када се види да је текст дневника састављен по принципу вајкања зашто се он не пише, тј. у њему има више лакуна, започетих па незавршених прича, сладуњавих и баналних момената, уз непрестано „ауторкино” зазивање Бога, што представља фигуру уврнуте инвокације која се метапоетички напослетку испоставља неуслишеном – и Ана и Средоје, који коначно читају тај велом пародирани тајне прекривен текст, бивају разочарани његовом садржином. И не само то: дневник ће бити спаљен, како је његова ауторка и планирала, да би се још једном симболички убио немогући говор потчињеног субјекта, који је чак и у одсуству опасан. У окружју репресивних идеолошких механизма, оних који су уверљиву реалну манифестацију имали у тоталитарним пројектима XX века, није довољна само симболичка маргинализација субалтерног субјекта, него је нужно додатно уништавање разногласја преко конкретних некрополитика.

На крају романа, удружени око посла читања и спаљивања дневника Ане Дрентвеншек, Вера Кронер и Средоје Лазукић уортачиће се и у бурној еротској вези, али и она ће се испоставити краткотрајном, не доносећи ни једном ни другом испуњење, већ само нови осећај обостране *ујошребљености*.⁵ У ретким моментима када приповедач у трећем лицу препушта простор дијалозима и директном говору јунака (осим у она два наведена поглавља), Вера ће Средоју – после спознаје да је њихова међусобна комуникација доживела крах – изрећи бруталне речи којима разоткрива убедљив парадокс: не би преживела да није била помирена са својом субалтерном судбином, или са плански одложеном смрћу. Њу је у логору, поред осталог, иритирала вавилонска

4 Дневник показује другачије лице Ане Дрентвеншек, сматра Младен Шукало, али и „њено другачије *шијело* него што га памте и Вера и Средоје”. Спис који је требало да буде прочитан и спаљен „упозорава да људске судбине, људски животи, никада нису онакви какви су у нашој свијести, нису онакви какве о њима посједујемо представе, јер увијек постоји она друга страна, невидљива, па и *непрочитана њихова страна*” (Шукало 2005: 71, курзиву И. П.). У том се смислу, на метанаративном плану, тело показује као непрочитана људска страна. Тишма целим својим опусом покушава да осветли и ту „мрачну” страну људске егзистенције.

5 Светозар Кољевић износи занимљив податак, на основу Тишминог *Дневника*, да је сам писац „поболевао када је радио на тим партитурама свог романа” у којима је намеравао да искаже Верину потребу да се „дављенички хвата за сламку комуникације са Средојем, јер је њена самоћа после повратка из логора била тако мучна [...]” (Кољевић 2005: 18).

пометња многогласја, оличена у ужасним повицима, урлањима и брбљањима. То је у исто време и коначно метанаративно признање о одбијању херменеутичке животне стратегије, у име прихватања телесног уживљавања у различите, *шуће* говоре или у сврхе бекства од било каквог дејственог говора уопште:

„Та то је лудница, Средоје, схвати да је то лудница, у којој су чувари можда луђи од оних које чувају. Ти повици, то урлање, ти ударци батином, то збијање и брбљање и пребројавање који не престају чине те *помиреном*. О, *још како помиреном*, још како послушном, толико *помиреном* и послушном да се смешкаш војницима кад навру у кућу као вукови, и кад те неко изабере, идеш с њим у кревет и трепериш захвално и грлиш га и љубиш и њишеш куковима шашаво, шашаво, само да би он био задовољен и да те не би потказао, да те Хандке не би изломио батином.” (Тишма 1997: 271, курзиви И. П.)

Иако је Вера у овом исказу *помирена* са судбином под принудом и ради очувања голог живота, код ње се у паралелном току свести – који се пратио у овом тексту преко одустајања од могућности читања стварности – истовремено довршава и процес помирења са положајем интерпелираног субјекта, у смислу како Луј Алтисер описује добровољно потчињавање индивидуе државним идеолошким апаратима:

[...] већи део (добрих) субјеката делају без проблема „сами од себе”, то јест, путем идеологије (чије се конкретне форме реализују у државним идеолошким апаратима). Они „препознају” постојеће стање ствари [...] да је „заиста тачно да је тако и тако, а не другачије” и да морају бити послушни према Богу, према својој савести, свештенику, де Голу, шефу, инжењеру, да морају „волети ближњег свог као самог себе” итд. (Алтисер 2009: 79).

Без обзира на фактуалну заснованост и објективну доказивост свих злочина двадесетог века изазваних идеологијама националсоцијализма, фашизма и комунизма, Тишмин далекосежни увид, на Алтисеровом трагу, јесте тај да их делимично не би могло бити да субјекат *сам* у једном тренутку не пристаје на статус употребљеног човека. У XX веку субалтерни глас највише се чуо у свом ћутању. Ту би се онда и уврнуто могло дати за право Гајатри Чакраворти Спивак када тврди да субалтерни субјект за нас може да говори само невербалним знаковима или у херменеутици немости. „Уврнуто” зато што је потврда немогућности допирања до аутохтоног информатора дошла из уметничке сфере у чијој би се „идеологији” најпре дао ишчитати

традиционални либерални антрополошки песимизам, веома удаљен од почетних марксистичких поставки америчко-индијске теоретичарке.

Посредно се, дакле, испоставља да је Вера вољно способна искључиво за смрт, или да јој је једина вера – и то исто невољна – вера у смрт. Како примећује списатељица Милица Мићић Димовска, у сцени Вериног самоубиства (које се у сижејном распореду дешава много раније у односу на крај романа) чита се нескривени приповедачки цинизам. Повраћање смртоносне дозе лекова по сличности повезује се с порођајем који је за њу немогућ, будући да је стерилисана у Аушвицу. У том тренутку, повраћање би јој можда спасло живот, али она то сузбија како би „подарила опстанак, односно победу, смрти, као једином остварењу за које је способна, односно за које се свесно опредељује” (Мићић Димовска 2005: 95–96). Цео Тишмин роман, у свом најсажетијем екстракту, могао би се посматрати као каталог смрти већ *прилично мртвих* јунака. Уз то, у неким поглављима, на микроплану, инвентарским поступком „приповеда” се попис малих остатака света пред апокалипсу или смрт Човека, који ће дефинитивно бити одбачен као употребљен материјал у обезбљујеном току идеологизоване историје.

Именовањем главне јунакиње – а код Тишме имена ликова увек носе велику симболичку тежину (Живковић 1997: 15, 20) – писац даје завршни, али заправо перпетуиран од почетка, сурово иронијски ударац вери хуманистичког субјекта у моћ деловања и у сврховитост историје. Вера не само да не верује, већ у складу са тим како је њен карактер формиран у мрежи идеолошких и културолошких интерпелација: она и да хоће *не може* да верује у било какав трансцендентни смисао свог деловања и у сувисло читање културолошко-идеолошких токова. Подастирући своје тело као неми глас, једино могући субалтерни говор, она тиме у исто време и узалудно протестује против судбине, а и мири се са њом. Док су велике идеологије XX века настајале уз промоцију челичне *вере* у новог човека, Тишмина јунакиња Вера представља цинички одговор да после оптимистичке вере – ништа не преостаје. Остају само рукописи који горе, као што на крају романа гори и дневник госпођице Дрентвеншек, што би било последње хуманистичко сведочанство о покушају текстуалног одлагања смрти гласа о некадашњем постојању Човека.

ЛИТЕРАТУРА

- Алтисер 2009: Л. Алтисер, *Идеологија и државни идеолошки апарати: Белешке за истраживање*, превео Андрија Филиповић, Лозница: Карпос.
- Гордић Петковић 2005: В. Гордић Петковић, Женски ликови у Тишминој прози, у: *Повраћак миру Александра Тишме: зборник радова*, ур. Јован Делић, Светозар Кољевић и Иван Негришорац, Нови Сад: Матица српска – САНУ, 54–59.
- Gramši 1984: А. Gramši, *Marksizam i književnost, izbor tekstova i predgovor* Vjekoslav Mikecin, prevela Dubravka Zorić, Zagreb: Školska knjiga.
- Ђорђевић 2008: Ј. Ђорђевић, Постколонијална теорија дискурса, Београд: *Годишњак Факултета политичких наука*, 29–45.
- Живковић 1997: Ж. Живковић, Роман о паду и патњи човековој, предговор у: Александар Тишма, *Употреба човека*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 7–22.
- Кенеди 2008: В. Кенеди, Саид и постколонијалне студије, превео Предраг Шапоња, Нови Сад: *Поља*, бр. 452, 49–76.
- Кољевић 2005: С. Кољевић, Слика јеврејских судбина у Тишмином роману *Употреба човека*, у: *Повраћак миру Александра Тишме: зборник радова*, ур. Јован Делић, Светозар Кољевић и Иван Негришорац, Нови Сад: Матица српска – САНУ, 9–19.
- Милутиновић 1995: З. Милутиновић, Поетика културе Стивена Гринблата, Београд: *Реч*, бр. 15, 57–63.
- Мићић Димовска 2005: М. Мићић Димовска, Прецизност слика у Тишминим делима, у: *Повраћак миру Александра Тишме: зборник радова*, ур. Јован Делић, Светозар Кољевић и Иван Негришорац, Нови Сад: Матица српска – САНУ, 93–96.
- Spivak 1988: G. Chakravorty Spivak, Can the Subaltern Speak?., in: *Marxism and the Interpretation of Culture*, eds. Cary Nelson and Lawrence Grossberg, Basingstoke: Macmillan, 271–313.
- Спивак 2003: Г. Чакраворти Спивак, *Кријика постколонијалног ума*, превео Ранко Мاستиловић, Београд: Београдски круг.
- Тишма 1997: А. Тишма, *Употреба човека*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Тодорова 2010: М. Тодорова, *Дизање прошлости у ваздух: Оглед о Балкану и Источној Европи*, превела Слободанка Глишић, Београд: Библиотека XX век – Књижара Круг.
- Hawthorne 2000: J. Hawthorne, *A Glossary of Contemporary Literary Theory*, London: Arnold.

Шукало 2005: М. Шукало, Наративна устројства идентитета у дјелу Александра Тишме, у: *Повраћајак миру Александра Тишме: зборник радова*, ур. Јован Делић, Светозар Кољевић и Иван Негришорац, Нови Сад: Матица српска – САНУ, 60–73.